

УДК: 908:[130.2:140.8]:338.48(477.62)''18/19''

DOI: 10.31558/3083-5771.2024.2.3

**РИСИ ТРАДИЦІЙНОЇ МЕНТАЛЬНОСТІ
У СВІТОГЛЯДІ ПРОМИСЛОВИХ РОБІТНИКІВ ДОНЕЧЧИНИ
ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ 19 – ПОЧАТКУ 20 ст.**

Ірина Пятницькова

Донецький національний університет імені Василя Стуса

ipiatnickova@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5809-5212>

ResearcherID: C-422-2019

Iryna Piatnytskova

Vasyl Stus' Donetsk National University

ipiatnickova@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5809-5212>

ResearcherID: C-422-2019

У статті виявлено та проаналізовано риси традиційної ментальності у світогляді робітників Донеччини другої половини 19 – початку 20 ст. Дослідницька оптика публікації дала змогу також висвітлити процеси ментальних трансформацій і спростувати характерну для радянського дискурсу тезу про формування робітничого класу у другій половині 19 ст. Під час роботи над проблемою використано загальнонаукові методи аналізу та синтезу, що сприяли виокремленню конкретних світоглядних імперативів, проаналізувати їх та сформувані висновки. Історико-генетичний, історико-порівняльний та історико-типологічний методи були використані під час роботи з науковою літературою, джерелами, порівняння і зіставлення світоглядних засад традиційного та індустріального суспільств. Дослідження здійснено відповідно до наукових принципів історизму, науковості та об'єктивності. Характерні для робітників регіону світоглядні засади розглядаються відповідно до конкретно-історичних реалій розвитку Донецького регіону у другій половині 19 – на початку 20 ст.

Опрацювання джерел та наукової літератури із застосуванням вказаного наукового інструментарію дало змогу зробити висновки про тривале збереження традиційних рис світогляду у середовищі прийшлих робітників промислових підприємств регіону. Це проявлялось у збереженні зв'язків із сільською громадою, цілій низці пересторог щодо праці у святкові дні та у шахтних родовищах. Характерними для робітників залишалися властиві традиційному суспільству провіденціалізм, фаталізм, віра у надприродних духів. У соціальних відносинах робітники надавали перевагу коротким зв'язкам, про що свідчить існування робітничих артілей, перенесення моделей поведінки з землевласниками на відносини з адміністрацією підприємств.

Сформовані висновки дали змогу розширити та поглибити знання з історії робітників Донеччини другої половини 19 – початку 20 ст., актуалізувати ментальний вимір їх існування, який є одним із найскладніших у процесі відтворення та інтерпретації.

Представлена публікація не вичерпує дослідницької теми, яка може розвиватися у напрямі вивчення шлюбності робітників, родинних практик, виховання дітей, релігійності та її трансформації.

Ключові слова: історія Донеччини другої половини 19 – початку 20 ст., робітники промислових підприємств, світогляд.

The article highlights and analyzes the features of the traditional mentality in the worldview of the workers of the Donetsk region in the late 19th and early 20th centuries. The research optics of the publication also allowed us to highlight the processes of mental transformations and refute the thesis characteristic of the Soviet discourse about the formation of the working class already in the second half of the 19th century. When working on the problem, general scientific methods of analysis and synthesis were used, which contributed to the isolation of specific worldview imperatives, analyze them and form conclusions. Historical-genetic, historical-comparative and historical-typological methods were used when working with scientific literature, sources, comparing and contrasting the worldview foundations of traditional and industrial society. The study really corresponds to the scientific principles of historicism, scientificity and objectivity. The worldview principles characteristic of the workers of the region are considered specifically and historically in accordance with the realities of the development of the Donetsk region in the second half of the 19th – early 20th centuries.

The study of sources and scientific literature with the use of the specified scientific tools allowed us to draw conclusions about the duration of the preservation of traditional features of the worldview among the workers of industrial enterprises of the region. This was manifested in the preservation of ties with the rural community, a number of work shifts on holidays and in mining fields. Providentialism, fatalism, and belief in supernatural spirits, characteristic of traditional society, remained characteristic of the workers. In social relations, the workers preferred short-term ties to create workers' artels, transferring models of behavior with landowners to relations with the administration of enterprises.

The conclusions formed can expand and deepen knowledge of the history of the workers of the Donetsk region in the second half of the 19th – early 20th centuries, actualize the mental dimension of their creation, which is one of the most difficult in the process of creation and interpretation.

The presented publication does not exhaust the research topic, which can be developed in the direction of studying such aspects as the marriage of workers, family practices, raising children, religiosity and its transformation.

Keywords: *history of the Donetsk region in the second half of the 19th – early 20th centuries, workers of industrial enterprises, worldview.*

У другій половині 19 ст. Донецький регіон став одним із центрів розвитку металургійної, вугільної промисловості українських губерній. Тут зосереджувалася велика кількість робітників, які змінили життя в селі й сільськогосподарську роботу на працю на вугільних родовищах та заводах. Незважаючи на нові умови щодення, ментальність робітників промислових підприємств базувалася на властивих традиційному суспільству світоглядних імперативах. Трансформації ментальних структур потребували значно більших за тривалість проміжків часу, ніж переміщення в географічному просторі та набуття нових професійних навичок.

Радянська історіографія продукувала безальтернативну позицію, що вже у другій половині 19 ст. відбулося становлення робітничого класу як окремої соціальної групи з відповідним рівнем самоусвідомлення¹. Сучасні українські дослідники більш стримані у висновках щодо часу формування робітничого класу, вони акцентують на складності цього соціального процесу і датують його початком 20 ст.

У сучасній українській історіографії немає окремих робіт, які б комплексно висвітлювали світогляд робітників Донеччини другої половини 19 – початку 20 ст. Водночас важливе значення для вивчення цієї теми має дослідження В. Кулікова «Підприємства й суспільство в заводських і шахтарських поселеннях Донбасу та Придніпров'я в 1870–1917 рр.», у якій проаналізовано не лише історію розвитку промислових поселень, а й повсякденні практики, соціальні зв'язки, світоглядні засади їх мешканців². Дозвіллю робітників була присвячена стаття О. Шляхова та О. Доніка³. Окремі аспекти проблеми знайшли відображення у дослідженнях історії Донецького краю С. Кульчицького і Л. Якубової, Г. Куромії, Т. Фрідгурта⁴. Трансформації світогляду селян присвячені дослідження Т. Портнової, Ю. Присяжнюка⁵.

Важливим джерелом для дослідження стали спомини інженера О. Феніна, який працював на підприємствах Донеччини, мав досвід роботи за кордоном і залишив опис життя, звичок, стереотипних уявлень робітників регіону⁶. Розкрити світогляд робітників міг би етнографічний матеріал. Проте науковці початку 20 ст. фольклор робітників родовищ і промислових підприємств не досліджували. Навіть більше, вчені називали його «смертю етнографії», оскільки це були

¹ *Історія Української РСР* (1967). У 2-х тт. / ред кол. К. К. Дубина, І. О. Гуржій. Т. 1. Київ: Наукова думка, 466.

² Куліков, В. (2019). *Підприємства й суспільство в заводських і шахтарських поселеннях Донбасу та Придніпров'я в 1870–1917 рр.* Харків: Вид-во ХНУ імені В. Н. Каразіна.

³ Шляхов, О., Донік, О. (2020). Практика і структура дозвілля робітників України в контексті індустріальних трансформацій кінця ХІХ – початку ХХ ст. (за матеріалами Катеринославської губернії). *Український історичний журнал*, 1, 45–62.

⁴ Кульчицький, С., Якубова, Л. (2015). *Донеччина і Луганщина у ХVІІ–ХХІ ст.: історичні фактори й політичні технології формування особливого та загального у регіональному просторі*. Київ: Інститут історії України НАН України; Куромія, Г. (2002). *Свобода і терор у Донбасі: Українсько-російське прикордоння, 1870–1990-і роки*. Київ: Видавництво Соломії Павличко «Основи»; Friedgut, Th. (1994). *Iuzovka and Revolution 1869–1924* (2 Vol.). Princeton: Princeton University Press.

⁵ Портнова, Т. (2016). *Любити і навчати: селянство в уявленнях української інтелігенції другої половини ХІХ століття*. Дніпропетровськ: Ліра; Присяжнюк, Ю. (2007). *Українське селянство Наддніпрянської України: соціоментальна історія другої половини ХІХ – початку ХХ століття*. Черкаси: Вертикаль.

⁶ Фенін, О. (1938). *Воспоминания инженера. К истории общественного и хозяйственного развития России (1883–1906 гг.)*. Прага.

зазвичай короткі пісні – частівки, які містили нецензурну лайку. Вони співалися змішаною українсько-російською мовою та виглядали паплюженням української народної пісні. Винятком є праця наукової співробітниці Харківської дослідної кафедри української культури Віри Білецької «Шахтарські пісні» опублікована в «Етнографічному віснику» Етнографічної комісії Української академії наук у 1927 р.¹

Робітничі частівки, зібрані у цій публікації, слугують історичним джерелом для вивчення щодення, світогляду робітників. У них відтворенні не лише побутова частина їх життя, а й репрезентована сенситивна його компонента. Через зміст зафіксованих частівок можна простежити сподівання і страхи промислових робітників. Останні були викликані новою дійсністю, що не збігалася з традиційними уявленнями про світ і закономірності його функціонування, провокувала конфлікт лояльностей та призводила до світоглядних трансформацій.

Мета дослідження полягає у виявленні та аналізі рис традиційної ментальності у світогляді робітників Донеччини другої половини 19 – початку 20 ст. Це дасть змогу не лише спростувати тезу радянської історіографії про формування робітничого класу у другій половині 19 ст., а й простежити процеси функціонування свідомості на перетині традиційної та індустріальної світоглядних систем.

Розвиток промисловості Донеччини у другій половині 19 ст. сприяв міграції в регіон населення з українських і центральноросійських губерній. За соціальною характеристикою це були безземельні, малоземельні селяни, які сподівались на отримання землі або шукали роботу на підприємствах. Водночас більшість прийдених робітників не розглядали роботу на підприємствах як постійну. Навіть у 1905 р. переважна більшість робітників промислових підприємств, родовищ Донеччини були сезонними. Так, наприклад, один із дописувачів «Вісника фабричного законодавства і професійної гігієни» вказував, що «осілих гірників в Донецькому басейні майже немає»². Типовість цього явища підтверджував також лікар Новоросійського товариства С. Мехмандаров, який у 1905 р. писав: «Треба пам'ятати, що гірники ті ж селяни й не виокремлюються в “особливий робітничий клас”»: вони не втратили зв'язку з землею. Головна їх маса, найбільший контингент, не весь час залишався на родовищі»³.

З початком землеробського сезону робітники залишали підприємства і поверталися до своїх господарств. Така зміна відбувалася і на свята: на Великдень працівники залишали підприємства, а на Покрову спостерігався притік робочої

¹ Білецька, В. (1927). Шахтарські пісні. *Етнографічний вісник*, 5, 50–71.

² Рысь, П. (1905). Углекопы. *Вестник фабричного законодательства и профессиональной гигиены*. Санкт-Петербург: Типография товарищества «Общественная польза», 3, 157.

³ Мехмандаров, С. (1905). Заболеваемость рабочих юга России. *Вестник фабричного законодательства и профессиональной гигиены*. Санкт-Петербург: Типография товарищества «Общественная польза», 43.

сили. Через це навесні шахти могли навіть не працювати до трьох тижнів. Для того, щоб зупинити відтік робочої сили, власники вугільних родовищ у літній період підвищували зарплатню на 10–15 %. Із притоком нових робітників восени та взимку знову її зменшували¹.

Селяни зазвичай розглядали роботу на підприємстві як тимчасову, як спосіб заробити кошти і вирішити свої фінансові труднощі. Власність на землю та робота на землі в уяві робітників залишалися ідеальною моделлю життя². Про це свідчать і сюжети шахтарських пісень, у яких порушена тема тимчасовості роботи на підприємстві, сподівання коштом отриманих заробітків покращити стан своїх господарств³.

Навіть якщо робітник на постійній основі працював на підприємстві, він продовжував зберігати соціальні, економічні зв'язки з селом. Там могла залишатися його сім'я, родичі, господарство, він міг продовжувати сплачувати сільські громадські податки. Збереження зв'язку з селом мало не лише ідеалістичний традиційний характер, воно було обумовлене практичною потребою. На думку В. Кулікова, у разі відсутності системи соціального захисту на підприємствах, за умови втрати працездатності людина потребувала догляду, підтримки, яку могла отримати у родичів чи в сільській громаді⁴.

Селяни, які приходили працювати на родовища, заводи Донеччини у другій половині 19 – на початку 20 ст. переносили свій світогляд на промисловий ландшафт. І хоча умови роботи на підприємствах, спосіб життя у промислових поселеннях відрізнялися від традиційного сільського щодення, світоглядні засади не підлягали швидкій трансформації.

Одним із побоювань гірників, збережених із сільського життя, був страх перед роботою у родовищах, під землею. У традиційній уяві православної людини підземний світ асоціювався з потойбіччям. Гірники мусили добровільно спускатися глибоко під землю і працювати там за змінами, що тривали 10–12 годин на добу. Це було ментально складно для людини традиційного світогляду. У шахтарському фольклорі спуск у шахту гірники порівнювали з прощанням із білим світом: «Шахтар в яму спускається, з білим світом прощається. Він там ходить зі свічкою, а смерть носить за плечима. Повернись назад чи ні»⁵. З цієї причини частина робітників надавала перевагу праці на поверхні з меншою зарплатнею, наприклад, сортувальниками вугілля, або переходили до Кривого Рогу, де можна було знайти роботу на відкритих залізородних кар'єрах⁶.

¹ Рысь, 157.

² Портнова, 142.

³ Білецька, 56, 70.

⁴ Куліков, 117.

⁵ Куромія, 50.

⁶ Білецька, 57.

Для традиційної культури селян характерне наповнення невідомих місць духами та надання їм певних властивостей. Відповідно в уяві шахтарів Донеччини другої половини 19 – початку 20 ст. був сформований образ духа гірничих родовищ – Шубіна. Уявляли його в образі маленького дідуся з золотими різками та в червоних чоботях. Грюкіт, гул у родовищі шахтарі приписували розвагам Шубіна¹. В. Білецька описала випадки, коли шахтарі, начебто налякані цим духом, відмовлялися спускатися в шахту й вимагали від власника підприємства відправити молебень².

Шубін в уяві шахтарів мав амбівалентний характер. Він не лише лякав, а й попереджав про небезпеку. Тому шахтарі намагалися задобрити дух родовища, залишаючи їжу. Це також було пов'язано з тим, що, забираючи з родовища вугілля, шахтарі вважали за необхідне щось залишити за це його господарю³. Страх перед роботою під землею також породжував серед гірників розповіді про появу в шахтах білих примар, що віщували небезпеку⁴.

Робота на промислових підприємствах загострювала відчуття фаталізму, яке було притаманне традиційному провіденціалізму. Селяни вірили у визначеність своєї долі божим провидінням, неможливість людини вплинути на своє життя. У робітничому середовищі фаталізм набував гіперболізованої форми. На традиційну уяву накладалися не лише страх підземних робіт, а й великий травматизм на шахтах і підприємствах Донеччини у другій половині 19 – на початку 20 ст.

Однією із складних світоглядних структур, що важко підлягала трансформації, були темпоральні уявлення. У традиційній уяві час поділяється на добові ритми дня і ночі. Праця у нічний час доби не визнавалася нормою і навіть засуджувалася. Численні народні приказки застерігали щось робити вночі: починали різати хлібину, виносити сміття, виливати воду, віддавати гроші. Цей час доби видавався періодом виходу потойбічних злих сил та особливої небезпеки. Проте робітник мусив долати всі традиційні перестороги, оскільки робота на підприємствах відбувалася позмінно, незалежно від дня чи ночі. Зміни регулювалися гудками, які вказували на початок зміни. Робітники мали за 30–15 хвилин до подачі гудка вже бути на робочому місці. Тому робітник мусив слідкувати за точним часом⁵.

¹ Дедуш, Є. (2016). Персонаж «Шубін» як рефлексія регіональної ідентичності українського Донбасу. *Історико-краєзнавчі дослідження: традиції та інновації*. Суми: СДПУ, 2, 171.

² Білецька, 61.

³ Дедуш, 170.

⁴ Білецька, 61.

⁵ Куліков, 293–294.

Ще складніше було зі святковими днями, адже працювати у релігійні свята забороняла не лише церква, а й суспільний осуд. У народі побутували численні історії про те, що праця у день релігійного свята неминуче призведе до каліцтва і не буде успішною. Іноземців, які побували на Донеччині у досліджуваній період, дивувала, порівняно із західноєвропейською промисловістю, велика кількість святкових і неробочих днів. Засновник Новоросійського товариства кам'яно-вугільного, залізобудівного та рейкового виробництв Дж. Х'юз навіть вимушений був домовлятися з місцевим священником про скорочення релігійних свят шляхом вилучення із їх переліку днів, присвячених окремим святам. Це дало змогу скоротити кількість неробочих днів на 10 чи 15 %¹.

Домінування традиційних темпоральних уявлень, відсутність фіксації часу були однією з причин численних прогулів та запізнь робітників. Вплинути на трансформацію сприйняття категорії темпоральних уявлень та дисциплінувати приїжді селян мала система штрафів. Показово, що 46 % штрафів, які сплачували робітники обробної промисловості Катеринославської губернії впродовж 1901–1914 рр., були саме за прогули².

Очевидно, що темпоральні зміни відбувалися досить повільно. Навіть в умовах революційних подій 1905–1907 рр., коли у політичних колах була вже сформована вимога 8-годинного робочого дня, для робітників вона не була усвідомленою. За споминами О. Феніна, у другій половині 1906 р. на одному із підприємств регіону був запроваджений 8-годинний робочий день. Проте це ніяк не позначилося на настроях робітників, які, за спостереженнями інженера, «не надавали 8-годинному робочому дню особливого значення»³.

Про поступову зміну ставлення до категорії часу, його фіксацію у середовищі робітників може свідчити зменшення кількості та сум сплачених штрафів⁴. Це вказує на те, що час став для них важливою категорією і вони почали його фіксувати.

У соціальних взаємодіях робітників тривалий час панівними залишалися короткі соціальні зв'язки, властиві традиційному суспільству. Проявом цього була поширена на підприємствах, особливо кам'яновугільних родовищах, форма артільного найму робітників та організації праці. У 1880-ті рр. артілі у вугільній промисловості досліджуваного регіону були панівною формою найму робочої сили⁵. Робітничі артілі функціонували за принципами сільської громади. Їх

¹ Отземко, О., Пятницькова, І. (2022). Промисловий поступ Донбасу за мемуарами іноземців (друга половина XIX – початок XX ст.). *Емінак: науковий щоквартальник*, 3(39), 61.

² Куліков, 204.

³ Фенин, 150–151.

⁴ Куліков, 204.

⁵ Куліков, 183.

учасники користувалися рівними правами та були об'єднані круговою порукою. Артільники разом жили та вели спільне господарство.

Поширення артільної форми організації праці на етапі становлення промислових робітників як окремої соціально-професійної групи можна розглядати як вияв характерної для сільського способу життя моральної економіки, оскільки побутові умови, харчування артільників були значно кращі за одноосібних робітників. У разі незнання специфіки роботи, відсутності потрібного інвентарю, тимчасової втрати працездатності артільник міг розраховувати на допомогу своєї артіль.

На відносини з представниками адміністрації робітники переносили модель, властиву їх взаємодії із землевласниками, представниками дворянства, яка базувалася на патріархальних принципах та патерналізмі. В особі вищого за себе в професійному, а відповідно і соціальному становищі робітники вбачали певного батька, захисника. Вони дотримувалися офіційних практик пошани, виконували накази. І у відповідь очікували батьківської поблажливості та захисту. Згадуваний інженер О. Фенін, який мав досвід роботи за кордоном, порівнював у своїх споминах робітників промислових підприємств Донеччини та Бельгії. Його вражала жорстка регламентованість і дисциплінованість відносин між бельгійськими робітниками та інженерами, представниками адміністрації. Для них нехарактерними були патерналізм, панібратство, особисті взаємини, що практикувалися на підприємствах Донеччини. Відносини бельгійців визначалися професійними обов'язками та зобов'язаннями й будувалися за принципами капіталістичної доцільності та раціональності. Інженер привертав увагу до того, що житло, побудоване бельгійськими підприємствами, робітники винаймали за високу оплату і оплачували вугілля, яке робітникам Донеччини підприємства надавали безплатно.

Аналіз світоглядних засад робітників дає підстави стверджувати, що для робітників Донецького регіону другої половини 19 – початку 20 ст. важливим залишався зв'язок зі своїми сільськими громадами. У повсякденному житті, соціальній комунікації вони керувалися засадами характерними для традиційного суспільства. Трансформація світогляду у напрямі набуття рис індустріального суспільства відбувалася доволі повільно і була пов'язаною зі зміною темпоральних уявлень, автономізацією особистості. Отже, кількісне збільшення робітників, що спостерігалось у другій половині 19 ст., не може бути прямим доказом формування робітничого класу як окремої соціально-професійної групи з високим рівнем самоусвідомленням своєї приналежності до неї.

References

Biletska, V. (1927). Shakhtarski pisni [Coal-Mining Songs]. *Etnohrafichnyi visnyk*, 5, 50–71 [in Ukrainian].

Diedush, Ye. (2016). Personazh «Shubin» yak refleksiiia rehionalnoi identychnosti ukrainskoho Donbasu [The character «Shubin» as a reflection of the regional identity of the Ukrainian Donbas]. *Istoryko-kraieznavchi doslidzhennia: tradytsii ta innovatsii*. Sumy: SDPU, 2, 170–173 [in Ukrainian].

Dubyna, K. & Hurzhii, I. (1967). *Istoriia Ukrainiskoi RSR* [History of the Ukrainian SSR]. (T. 1). Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].

Fenin, O. (1938). *Vospominaniya inzhenera. K istorii obshchestvennogo i khozyaistvennogo razvitiya Rossii (1883–1906 gg.)* [Memories of an engineer. On the history of social and economic development of Russia (1883–1906)]. Praga [in Russian].

Friedgut, Th. (1994). *Iuzovka and Revolution 1869–1924* (Vol. 2). Princeton: Princeton University Press.

Kulchytskyi, S. & Yakubova, L. (2015). *Donechchyna i Luhanshchyna u XVII–XXI st.: istorychni faktory y politychni tekhnolohii formuvannia osoblyvoho ta zahalnoho u rehionalnomu prostori* [Donetsk and Luhansk Regions in the 17th–21st centuries: Historical Factors and Political Technologies of the Formation of the Special and the General in the Regional Space]. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy [in Ukrainian].

Kulikov, V. (2019). *Pidpriemstva y suspilstvo v zavodskykh i shakhtarskykh poselenniakh Donbasu ta Prydniprov'ia v 1870–1917 rr.* [Enterprises and society in the factory and mining settlements of Donbas and the Dnieper region in 1870–1917]. Kharkiv: Vyd-vo KhNU imeni V. N. Karazina [in Ukrainian].

Kuromiia, H. (2002). *Svoboda i teror u Donbasi: Ukrainsko-rosiiske prykordonnia, 1870–1990-i roky* [Freedom and Terror in Donbas: The Ukrainian-Russian Borderland, 1870–1990s]. Kyiv: Vydavnytstvo Solomii Pavlychko «Osnovy» [in Ukrainian].

Mekhmandarov, S. (1905). *Zabolevaemost rabochikh yuga Rossii* [Morbidity of workers in the south of Russia]. *Vestnik fabrichnogo zakonodatelstva i professionalnoi gigieni*. Sankt-Peterburg: Tipografiya tovarishchestva «Obshchestvennaya polza» [in Russian].

Otzemko, O., & Piatnytskova, I. (2022). *Promyslovyi postup Donbasu za memuaramy inozemtsiv (druha polovyna XIX – pochatok XX st.)* [Industrial progress of Donbass according to the memoirs of foreigners (second half of the 19th – beginning of the 20th centuries)]. *Eminak: naukovyi shchokvartalnyk*, 3(39), 53–66 [in Ukrainian].

Portnova, T. (2016). *Liubyty i navchaty: selianstvo v uiavlenniakh ukrainskoi intelihtentsii druhoi polovyny XIX stolittia* [To Love and Teach: Peasantry in the Representations of the Ukrainian Intelligentsia of the Second Half of the 19th century]. Dnipropetrovsk: Lira [in Ukrainian].

Prysiashniuk, Yu. (2007). *Ukrainske selianstvo Naddniprianskoi Ukrainy: sotsiomen-talna istoriia druhoi polovyny XIX – pochatku XX stolittia* [Ukrainian peasants of the Dnieper Ukraine: socio-mental history of the second half of the 19th – early 20th centuries]. Cherkasy: Vertykal [in Ukrainian].

Riss, P. (1905). *Uglekopi* [Coal miners]. *Vestnik fabrichnogo zakonodatelstva i profes-sionalnoi gigieni*. Sankt-Peterburg: Tipografiya tovarishchestva «Obshchestvennaya polza», 3, 136–161 [in Russian].

Shliakhov, O., Donik, O. (2020). Praktyka i struktura dozvillia robitnykiv Ukrainy v konteksti industrialnykh transformatsii kintsia XIX – pochatku XX st. (za materialamy Katerynoslavskoi hubernii [Practice and structure of leisure of Ukrainian workers in the context of industrial transformations of the late 19th – early 20th centuries. (based on materials from the Ekaterinoslav province)]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 1, 45–62 [in Ukrainian].

